

Історичний архів

Наукові студії

Випуск 4. 2010

ВИДАННЯ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянута історія формування «земського відділу» науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області, визначено його склад на сучасному етапі. Автором здійснено огляд основних видів земських видань, доступних для користувачів архіву.

Ключові слова: земства, земські видання, науково-довідкова бібліотека, Державний архів Херсонської області.

В статье рассмотрена история формирования «земского отдела» научно-справочной библиотеки Государственного архива Херсонской области, определен его состав на современном этапе. Автором осуществлен обзор основных видов земских изданий, доступных для пользователей архива.

Ключевые слова: земства, земские издания, научно-справочная библиотека, Государственный архив Херсонской области.

«Zemstvo's section» forming history of the Kherson Region State Archives academic reference library is examined in the article, defined its structure at contemporary stage. The review of zemstvo's editions basic variety that is available for archives' users is made by the author.

Key words: zemstvo, zemstvo's editions, academic reference library, Kherson Region State Archives.

Важливе місце у комплексі джерел регіональної історії України належить документальним матеріалам земських установ. Їх ґрунтовне дослідження виступає необхідною передумовою повноцінної реконструкції культурно-господарського розвитку українських регіонів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Пошук, виявлення й систематизація документальної спадщини земств – одне з першочергових завдань дослідників джерел регіональної історії України.

В архівах та бібліотеках України зосереджено величезний за обсягом комплекс документальних матеріалів земських установ. Лише незначна частина архівної спадщини земських установ, яка збереглася і свого часу потрапила до фондів державних архівів України, нараховує близько 100 тисяч од. зб. Значно складніше встановити обсяг друкованої спадщини земств у бібліотеках України, враховуючи розпороченість примірників земських видань й недосконалість існуючого довідкового апарату бібліотек. Найкращі перспективи у цьому відношенні відкриваються у процесі вивчення складу фондів науково-довідкових бібліотек державних архівів України. Вивчення історії документальних зібрань земських установ в Україні доводить, що впродовж 1920-х рр. залишки земських бібліотек акумулювалися передусім у бібліотеках архівів. Тому «земські відділи» науково-довідкових

бібліотек сучасних державних архівів України найбільш повно репрезентують друковану спадщину земств.

Сталий інтерес до «земських відділів» бібліотек державних архівів України зароджується наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., обумовлений різким зростанням попиту на документну інформацію наукового і практичного значення і пов'язаною з цим активізацією робіт з упорядкування документальної спадщини земських установ. У більшості випадків саме наявність комплексу друкованих видань земств дозволяла оперативно задовольняти запити різних планово-господарських і науково-дослідних установ республіки. На сторінках фахових часописів з'являються публікації, покликані привернути увагу архівістів до земських видань, а також розробити рекомендації щодо їх використання в науково-практичних цілях [1-2]. Серед найважливіших пропозицій: здійснення карткового обліку й складання описів наявних у місцевих архівах примірників земських видань, їх докладне вивчення, концентрація дублетів у спеціальному «земському відділі» довідкової бібліотеки ЦАУ УСРР з утворенням обмінного фонду, підготовка загального покажчика земських видань у сховищах державних архівів України [1, с. 87]. У 1950-1970-х рр. наявність комплексів земських видань в архівних бібліотеках була зафіксована у відповідних описових

статтях путівників по фондах державних архівів УРСР. На початку XXI ст. в описових статтях нового покоління путівників за програмою «Архівні зібрання України» відмова від ідеологічних пріоритетів дозволила акцентувати увагу на вагомому науково-інформаційному потенціалі видань дорадянської доби, у тому числі видань земських установ [3, с. 493-494]. У контексті зростання наукового інтересу до друкованої спадщини земства слід розглядати досить дискусійне в науковому відношенні дослідження херсонського архівіста Н. Кузовової, побудоване переважно на основі аналізу земських видань у фондах Державного архіву Херсонської області (ДАХО) [4]. Втім спеціальні дослідження історії та сучасного стану «земських відділів» науково-довідкових бібліотек держархівів України досі відсутні в українській історіографії, а ідея бібліографічного покажчика земських видань у фондах державних архівів далека від своєї реалізації.

У межах даної публікації здійснюється спроба реконструкції історії комплексу земських видань у складі фондів науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області, визначення його сучасного стану, характеристики різновидів земських видань, доступних для користувачів архіву.

Бібліотечне зібрання Державного архіву Херсонської області бере свій початок від фондів центральної бібліотеки Херсонського губернського земства – одного з найбільших книжкових зібрань у Херсонській губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Формування бібліотеки для службовців Херсонського губернського земства розгорнулося у другій половині 1860-х рр. при канцелярії земської управи. Її основу склали довідково-інформаційні видання, необхідні в роботі земської управи та її спеціалізованих служб. У подальшому фонди земської бібліотеки поповнювалися літературою різних галузей знань, отриманою в результаті видавничої діяльності губернського земства, шляхом придбання, дарування чи обміну з іншими установами. Поряд із загальною бібліотекою при канцелярії земської управи окремі книжкові зібрання утворилися при відділеннях управи (статистичному, сільськогосподарському, санітарному, шкільному та ін.).

На зростання бібліотечних фондів суттєво впливала активність видавничої діяльності Херсонського губернського земства. Важливою ознакою організації земського діловодства стала публікація найважливіших різновидів документації – управлінської, бухгалтерської, обліково-статистичної тощо. Процес видання й розповсюдження земських документальних матеріалів виступав необхідним атрибутом гарантування відкритості й прозорості земської діяльності, її контрольованості з боку місцевого населення. За відсутності власної типографії губернське земство розміщувало замовлення у приватних типографіях м. Херсона (спочатку Н. Ващенко, а згодом О. Ходушиної та її спадкоємців). Упродовж 1865-1918 рр. систематично друкувалися матеріали роботи сесій губернського земського зібрання, земської управи та її службових підрозділів, різних земських з'їздів і нарад. Серед них – журнали засідань зібрання, з'їздів і нарад, доповіді та звіти управи, річні кошториси

земства, статистичні довідники тощо. Непересічне значення для інформування суспільства про здобутки земської діяльності мало видання Херсонським губернським земством власного періодичного органу «Сборника Херсонского земства» (1868-1906) – першого земського періодичного видання на території України. Вже з 1870-х рр. склалася практика вшанування ювілейних дат в історії земського самоврядування на Херсонщині підготовкою та публікацією узагальнюючих інформаційно-довідкових праць – «Систематических сводов постановлений» земських зібрань, історичних нарисів діяльності земства та ін. Обов'язкові примірники кожного видання Херсонського губернського земства акумулювалися в земській бібліотеці. Вагоме місце серед нових надходжень займали видання повітових земств Херсонської губернії, а також земських установ інших губерній Російської імперії.

Спочатку завідування земською бібліотекою належало до обов'язків секретаря губернської земської управи, а у 1890-х рр. в штаті канцелярії управи з'явилася окрема посада бібліотекаря. З 1899 р. і до часу ліквідації земства обов'язки бібліотекаря Херсонської губернської земської управи виконувала Ольга Никифоровна Франжолі [5, с. 118]. З її активною діяльністю була пов'язана радикальна реорганізація бібліотеки губернського земства. До початку XX ст. через брак належного приміщення й раціональної систематизації видань повноцінне користування бібліотекою було досить проблематичним. У 1905 р. зусиллями О. Франжолі усі спеціалізовані бібліотеки при відділеннях управи були об'єднані в єдиній центральній бібліотеці губернського земства, розміщеній на першому поверсі земської будівлі та у флігелі. Для службових потреб у відділеннях були залишені тільки окремі довідкові видання. Всі друковані матеріали в земській бібліотеці були систематизовані у відповідності до профілю відділень управи, описані й обліковані, розпочалося складання загального каталогу бібліотеки [6, с. 148-149]. Каталог бібліотеки Херсонського губернського земства не зберігся, тому про первинний обсяг і склад бібліотечного зібрання свідчать лише його залишки у фондах Державного архіву Херсонської області.

Серйозні випробування на долю бібліотеки Херсонського губернського земства випали у період революційних подій 1917-1920 рр. на Херсонщині. В умовах військово-політичної нестабільності органи самоврядування залишалися гарантом нормальної життєдіяльності місцевого населення. Земські бібліотека та архів продовжували функціонувати, забезпечуючи земські установи необхідною інформаційною підтримкою. Втім подальше поглиблення революційної анархії та господарської руйни сприяло наростанню деструктивних процесів у земській діяльності. Руйнація документальних зібрань губернського земства розпочалася навесні 1919 р., коли ліквідаційна комісія при Херсонському губвиконкомі здійснила першу спробу розподілу й передачі земського майна новим радянським установам [7]. Нетривала реанімація земств у часи денікінського режиму вже не могла відновити нормальне функціонування земської інфраструктури.

Після остаточного встановлення радянської влади на Херсонщині в січні-лютому 1920 р. відновився процес ліквідації старих органів місцевого самоврядування. Окремі функції колишніх земських управ перейшли до новостворених підрозділів місцевих ревкомів – відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, земельних відділів, рад народного господарства, особливих продовольчих комісій, статистичних бюро тощо. У Херсоні 17 лютого 1920 р. на засіданні ліквідаційної комісії при повітовому ревкомі було закріплено перехід окремих відділень і служб губернського земства у відповідні підрозділи Херсонського повітового ревкому [8, арк. 1-1зв.]. Розгорнувся активний процес розпорощення документального зібрання земства.

Величезна бібліотека губернської земської управи перейшла у завідування відділу народної освіти, й незабаром у значній мірі була перевезена у приміщення Педагогічного музею [9, арк. 255]. Втім частина бібліотеки й архів залишилися у старому приміщенні земської управи, в якому розмістилися служби Херсонського повітового раднаргоспу. Архів перетворився на об'єкт інтенсивної господарської експлуатації для потреб місцевої поліграфічної промисловості, а наукову бібліотеку планувалося перевезти до Миколаєва у розпорядження науково-технічного відділу губраднаргоспу [10, арк. 3-3зв.]. Свої плани на друковану спадщину земства мали й статистичні установи. За рішенням колегії Всеукраїнського центрального статистичного бюро від 8 вересня 1920 р. бібліотека Херсонського губернського земства мала бути розподілена між Одеським і Миколаївським губернськими статбюро [11, арк. 7]. Значна частина видань, вилучених зі складу земської бібліотеки, зрештою потрапила до губернських установ Одеси та Миколаєва.

Катастрофічні наслідки для залишків земських архіву й бібліотеки в Херсоні мало перебування в будинку колишнього губернського земства Штабу 6-ої армії Південного фронту восени 1920 р. – навесні 1921 р. Архівні справи та книги використовувалися червоноармійцями для опалення займаного приміщення [12, арк. 148].

Таким чином, вже на початку 1920-х років в Херсоні залишилися лише фрагменти величезних документальних зібрань Херсонського губернського земства, що перебували на відомчому зберіганні окремих місцевих радянських установ. Подальша доля архівно-бібліотечних надбань земства була тісно пов'язана зі становленням і розвитком державної архівної служби на Херсонщині.

Вперше питання про концентрацію й упорядкування залишків архіву та бібліотеки Херсонського губернського земства було поставлено на практичний ґрунт архіваріусом Херсонського окружного виконкому Луїзою Людвігівною Раппепорт у 1923-1925 рр. До 1926 р. саме архів Херсонського окрвиконкому виконував функції окружного архіву, у якому відкладалися не лише документи окрвиконкому, але й інших ліквідованих і діючих радянських установ [13, арк. 20]. Помітне місце у сховищі архіву було відведено різноманітним земським виданням, які широко використовувалися в інформаційно-довідковій

діяльності окрвиконкому та його відділів [13, арк. 18-18зв.]. За ініціативою Л. Раппепорт на засіданні Президії Херсонського окрвиконкому 17 лютого 1926 р. було ухвалено рішення про впорядкування бібліотеки колишнього Херсонського губернського земства. Для нагляду за роботою окрвиконком призначив комісію у складі секретаря окрвиконкому (О. Савченко), вченого секретаря окрплану (В. Сутуло) та завідувача окрстатбюро (Ф. Головцов). Витрати на впорядкування бібліотеки передбачалося здійснювати за рахунок продажу матеріалів, що «не мають бібліотечно-наукової цінності» [14, арк. 31зв.]. Таким чином, у 1926 р. на основі залишків земської бібліотеки зусиллями співробітників окрвиконкому було започатковано формування сучасної науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області.

У серпні 1926 р. практичну роботу розгорнуло Херсонське окружне архівне управління. Його пріоритетним завданням стало виявлення, реєстрація й концентрація в історичному архіві залишків документальних матеріалів ліквідованих дореволюційних і радянських установ. Першими серед них на зберігання в архівосховище були прийняті друковані видання бібліотеки Херсонського губернського земства загальною вагою близько 1,5 тисячі пудів [15, арк. 3зв.]. Враховуючи постійний попит на документну інформацію земських установ, херсонські архівісти вже восени 1926 р. розгорнули оперативне розбирання та описування бібліотеки губернського земства. Водночас було налагоджено пошук, виявлення та видавання у тимчасове користування за межами архіву необхідних для практичної діяльності різних радянських установ (окрмісцгоспу, окрплану, окрстатбюро та ін.) земських документальних матеріалів. Значний інтерес до друкованої спадщини земства виявили науково-дослідні установи, навчальні заклади, представники науково-педагогічної інтелігенції не лише м. Херсона та його округи, але й багатьох інших регіонів УСРР. Серед перших дослідників земських видань в архіві був відомий вчений-грунтознавець, професор Херсонського сільсько-господарського технікуму Дмитро Іванович Сідері, який використав отриману інформацію у своїх наукових дослідженнях у галузі ґрунтознавства й агрохімії [16, арк. 60-62].

Новий імпульс до опрацювання документальної спадщини Херсонського губернського земства надала розгорнута в республіці кампанія активізації використання архівних матеріалів для потреб народного господарства. Міжвідомча нарада представників центральних планово-господарських органів УСРР (31 грудня 1929 р.), на якій розглядалися шляхи практичного застосування матеріалів різних архівних фондів, в тому числі й земських установ, констатувала необхідність налагодження системи оперативного інформування планово-господарських органів архівними установами про можливості використання конкретних документів для практичних потреб народного господарства УСРР [17, арк. 2-3зв.]. Звідси до річних планів роботи архівних установ республіки обов'язково включалися тематичне виявлення архівної інформації та ініціативне інформування різних

радянських установ про наявні архівні матеріали. У Херсонському окружному архівному управлінні (з вересня 1930 р. – Херсонському місцевому архівному управлінні) за відсутності значних архівних фондів дореволюційних адміністративно-господарських установ звернення до видань колишньої бібліотеки Херсонського губернського земства дозволило оперативно зреагувати на потреби радянського будівництва [18, арк. 90].

Упродовж першої половини 1930-х років зусиллями співробітників Херсонського державного історичного архіву розбирання й описування бібліотеки колишнього Херсонського губернського земства було загалом завершено. У її складі лише видання Херсонського губернського земства склали 4 750 примірників [19, арк. 19], не враховуючи масиву земських видань інших губерній Російської імперії. Матеріали практичного значення було взято на картковий облік [19, арк. 47-48]. Немісцеві земські видання та дублетні примірники склали основу обмінного фонду бібліотеки архіву, а також резерв для забезпечення планових показників чергових макулатурних кампаній. У другій половині 1930-х рр. «земський відділ» бібліотеки Херсонського державного історичного архіву поповнювався за рахунок надходжень відповідних друкованих видань з інших архівних установ УРСР та СРСР [20, арк. 4-13, 30-33]. Отже, у 1930-х рр. друкована спадщина місцевих земств стала доступною для широкого кола користувачів архіву, ставши важливим джерелом ретроспективної інформації про розвиток Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.

У роки Другої світової війни науково-довідкова бібліотека Херсонського державного історичного архіву зазнала серйозних втрат. На 1 серпня 1944 р. у бібліотеці архіву налічувалися 5 295 примірників книг і брошур, 32 220 примірників періодичних видань [3, с. 8]. Встановити частку власне земських видань у зазначеному комплексі досить складно через відсутність відповідних облікових документів.

У 2003 р. за даними путівника по фондах ДАХО до складу науково-довідкової бібліотеки входили 8 593 книги та брошури (1825-2002), 705 річних комплектів журналів (1913-2002) і 3 873 окремих примірники журналів (1907-2002), 567 річних комплектів газет (1863-2002) [3, с. 494]. Ревізія бібліотечного фонду архіву впродовж 2005-2008 рр. дозволила встановити загальний обсяг примірників земських видань, внести уточнення до наявних інвентарних описів.

На сучасному етапі більше третини бібліотечного фонду ДАХО складають друковані видання земств Херсонської і Таврійської губерній. Найбільшу кількість примірників земських видань у бібліотеці архіву становлять видання Херсонського губернського земства (понад 2 300 од. зб.) [21] та Херсонського повітового земства (понад 530 од. зб.) [22]. Відносно невеликою кількістю примірників представлено видання інших повітових земств Херсонської губернії (понад 100 од. зб.) [21; 22], а також Таврійського губернського (60 од. зб.) і Дніпровського повітового (17 од. зб.) земств [23; 24]. Враховуючи наявність численних конволютів, що інколи об'єднують до

десятька одиниць друкованої продукції земства, можна впевнено стверджувати, що загальний обсяг окремих земських видань значно перевищує враховані за описами три тисячі назв.

Провідне місце в комплексі земських видань займають публікації матеріалів чергових і позачергових сесій земських зібрань Херсонської і Таврійської губерній: стенограми, журнали, протоколи засідань земських зібрань (1865-1917), звіти та доповіді земських управ, їх службових підрозділів, інших земських установ (лікарень, притулків, училищ, дослідних станцій та ін.) (1865-1917), кошториси земських прибутків і витрат (1867-1917), а також численних земських з'їздів та нарад з питань народної освіти, медицини, ветеринарії, агрономії, статистики, страхової справи тощо. Матеріали офіційного земського діловодства вміщують цінну інформацію про різнопланову діяльність земських установ, а також найважливіші проблеми й досягнення культурно-господарського розвитку регіону загалом. Дослідницьку працю з діловими матеріалами земства значно спрощують представлені у бібліотечному фонді архіву «Систематические своды постановлений» земських зібрань Херсонського губернського земства (у 4-х т., 1888-1918), а також Ананьївського (1889), Одеського (1894), Олександрійського (1889), Херсонського (у 2-х т., 1894-1909) повітових земств.

Помітну групу земських видань становлять статистичні матеріали, які публікувалися у формі серійних видань, щорічників, окремих монографічних праць. Результати подвірних переписів населених пунктів та оціночно-статистичних описів різних місцевостей Херсонської і Таврійської губерній знайшли відображення у багатотомних серійних працях – «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» (у 6-ти т., 1883-1890), «Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года» (у 8-ми вип., 1901-1911), «Материалы для оценки городов Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года» (у 3-х вип., 1905-1909), «Херсонская губерния. Свод цифровых данных» (у 2-х вип., 1910-1912), «Сборник статистических сведений по Таврической губернии» (т. 2, 1886) та ін. Підсумки та перспективи розвитку різних галузей земського господарства в регіоні дозволяють визначити опубліковані у формі щорічників матеріали поточної статистики – «Статистико-экономический обзор Херсонской губернии» (1888-1915), «Статистико-экономический обзор Херсонского уезда» (1896-1917)», «Народное образование в Херсонской губернии» (1894-1898, 1907, 1912), «Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии» (1899-1906, 1908-1912), «Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда» (1897-1914), «Врачебно-санитарный обзор Елисаветградского уезда» (1904-1907), «Сборник по текущей статистике за 1887-1888 гг.» Таврійської губернії (1888) та ін.

У «земському відділі» бібліотеки ДАХО сконцентровані фундаментальні наукові праці земських службовців (статистиків, агрономів, лікарів та ін.), підготовлені на основі статистичних даних: «Опыт статистики движения населения Херсонской губернии» (у 2-х вип., 1882-1883) І. Ястржембського, «Сельско-

хозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении» (1891), «Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии» (1896) М. Тезякова, «Дифтерит в Херсонской губернии» (1897) М. Рашкович, «Пожары в Херсонской губернии за 1868-1894 гг.» (1900) Ф. Василевського, «Положение рабочих в сельском хозяйстве в санитарном отношении» (1901) В. Хижнякова, «Оспенные эпидемии и положение оспопрививания в Херсонской губернии» (1901) П. Лебедева, «Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда» (1902) В. Арнольда, «Опыт изучения влияния неурожаев на благосостояние населения» (1902), «Ремесла и промыслы Херсонской губернии» (1905) Ф. Василевського та ін.

В окрему групу можна виділити оглядово-інформаційні видання земств, передусім історичні нариси земської діяльності загалом та її окремих галузей (медицина, народна освіта, агрономія, ветеринарія, статистика та ін.) зокрема. Подібні публікації, як правило, були присвячені підведенню проміжних підсумків роботи земських установ з нагоди ювілейних дат в історії земського самоврядування. Найбільш раннім узагальнюючим оглядово-інформаційним виданням Херсонського губернського земства слід вважати «Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874» (1875), а найбільш ґрунтовним за обсягом і змістом – «Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг.» (у 3-х вип., 1904-1906). Останнє видання виявилось незавершеним, оскільки проєктований земцями четвертий випуск праці, присвячений науковому дослідженню Херсонської губернії, так і не побачив світ через фінансові проблеми земства. Втім навіть у незавершеному вигляді вказане видання становить справжню енциклопедію земської справи на Херсонщині, не маючи аналогів на території інших українських губерній. У бібліотеці ДАХО представлено також не менш цінні історичні нариси окремих напрямів земської діяльності або ж окремих земських установ, підготовлені відповідними земськими спеціалістами. Серед них – «Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики» (1890) й «Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища. 1874-1899 гг.» (1900) Л. Падалки, «Краткий исторический очерк земской медицины в Херсонском уезде. 1865-1895 гг.» (1896) П. Кудрявцева, «Исторический очерк организации сельскохозяйственной помощи населению Херсонской губернии» (1901) О. Зинов'єва та ін. Вони підпорядковувалися практичним цілям земської діяльності, орієнтувалися на популяризацію земських здобутків у різних напрямках культурно-господарського розвитку регіонів. Дослідникам варто враховувати ювілейну спрямованість оглядово-інформаційних видань, налаштованість авторів на забезпечення позитивного іміджу земства. Втім джерельне значення синтетичних праць не можна применшувати з огляду на загалом невисокий

рівень збереженості комплексу джерел з історії земських установ на Херсонщині.

Специфічну групу земських видань у фондах ДАХО складає земська періодика. Земства Херсонської і Таврійської губерній видавали цілу низку періодичних видань як універсального, так і спеціального змісту. Їх загальною рисою виступає практична спрямованість на потреби функціонування земського господарства, а звідси – обмеженість накладу й відсутність широкої читачької аудиторії.

У бібліотеці ДАХО зберігається найповніший комплект «Сборника Херсонского земства» (1868-1906) – провідного періодичного видання Херсонського губернського земства (майже 700 од. зб. разом із дублетами). Проєктований земцями у формі бюлетеня офіційної інформації про діяльність земств Херсонської губернії, «Сборник Херсонского земства» поступово перетворився на багатопрофільне науково-практичне видання. На його сторінках були представлені офіційні урядові документи, діловодні матеріали земських установ, різнопланові наукові дослідження, земська хроніка, оголошення [25, с. 201-206]. Своєрідним доповненням «Сборника Херсонского земства» стала спеціалізована земська періодика – «Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии» (щомісяця, з 1889 р.), «Ветеринарная хроника Херсонской губернии» (щомісяця, з 1891 р.), «Врачебная хроника Херсонской губернии» (раз на два тижня, з 1892 р.), «Осадки в Херсонской губернии» (щомісяця, з 1914 р.). Їх неповні комплекти представлені в бібліотеці ДАХО.

Закриття губернським земським зібранням у лютому 1906 р. «Сборника Херсонского земства» стало поштовхом для започаткування повітовими земствами Херсонської губернії власних періодичних видань – щотижневих газет «Известия Александровского уездного земства» (з 1909 р.), «Известия Ананьевского уездного земства» (з 1910 р.), «Известия Херсонского уездного земства» (з 1914 р.), «Вестник Одесского земства» (з 1916 р.). Їх форма та зміст відображали тенденцію до популяризації земських періодичних видань, набуття ними виразного громадсько-політичного звучання. У фондах ДАХО збереглися окремі примірники «Известий Херсонского уездного земства» за 1917 р. разом із офіційним додатком «Приложение к «Известиям Херсонского уездного земства».

Інтелектуальний доступ до земських видань бібліотеки ДАХО забезпечує відповідний науководовідковий апарат, представлений чотирма інвентарними описами – «Херсонське губернське земство», «Херсонське повітове земство», «Таврійська губерньська земська управа», «Дніпровська повітова земська управа» [21-24]. У процесі ревізії бібліотечного фонду в 2005-2008 рр. перші два описи були перероблені й доповнені, решта – залишилися без змін. Інвентарні описи побудовано за змішаною схемою систематизації земських видань, яка поєднує галузеву, номінальну й хронологічну ознаки. Так, у найбільшому за кількістю облікованих видань інвентарному описі «Херсонське губернське земство» налічується 24 розділи, з яких майже половина відображає номінальну ознаку видань («Журнали засідань земського зібрання», «Доповіді

зібранню губернської управи», «Звіти губернської земської управи, кошториси прибутків і витрат», «Збірник Херсонського губернського земства» та ін.), інша частина – їх галузеву належність («Народна освіта», «Охорона здоров'я», «Сільське господарство», «Зоотехніка», «Статистика», «Страхування», «Метеорологія» та ін.). Нерозподілені видання складають останній розділ «Різна література» (понад 20 од. зб.). Якісний рівень наявних інвентарних описів земських видань вимагає їх подальшого удосконалення в напрямі уточнення відомчого походження конкретних видань (зокрема, відокремлення неземських видань – «Пам'ятних книжок», «Списків населених місць», «Оглядів Херсонської губернії» та ін.), їх галузеві належності, найменувань, авторства, часу видання тощо.

Джерельне значення друкованих видань земських установ Херсонської губернії, акумульованих у бібліотеці ДАХО, за якісними ознаками істотно перевищує цінність документальних матеріалів самих фондів земських установ в архіві. У фондах № 5 «Херсонська губернська земська управа» (79 од. зб.), № 6 «Херсонська повітова земська управа» (157 од. зб.), № 20 «Херсонська земська фельдшерська школа»

(20 од. зб.), № 189 «Херсонське земське середнє сільськогосподарське училище» (879 од. зб.), № 240 «Дніпровська повітова земська управа» (30 од. зб.), № 293 «Херсонська губернська земська лікарня» (2 од. зб.) та № Р-1900 «Херсонська губерніяльна народна рада» (2 од. зб.) міститься 1 169 од. зб. переважно особових справ та ділового листування з другорядних питань [3, с. 24-25, 52, 54, 55-56, 62]. Понад 90 % архівних документів земських установ загинули після ліквідації земського самоврядування у регіоні в умовах «архівного нестроєння» пост-революційної доби [26, с. 122-124]. Тому вивчення друкованої спадщини земств у фондах ДАХО набуває першорядної ваги в процесі дослідження історії Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, сучасна науково-довідкова бібліотека Державного архіву Херсонської області сформувалася на основі бібліотечного зібрання Херсонського губернського земства. Земські видання у фондах архіву відображають увесь спектр друкованої продукції земств. Їх ґрунтовне дослідження відкриває значні перспективи у вивченні культурно-господарського розвитку Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комарницький М. Більше уваги книжковим фондам (порядком обговорення) // Радянський архів. – 1931. – Кн. 4-5. – С. 86-87.
2. Сальніков К. Завдання архівів у галузі концентрування й використання старих друкованих видань // Архів Радянської України. – 1932. – Кн. 4-5. – С. 412-414.
3. Державний архів Херсонської області: Путівник. – К., 2003. – 736 с.
4. Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 88-100.
5. Смета губернских земских расходов Херсонской губернии на 1900 год. – Херсон, 1900. – 156 с.
6. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы о деятельности земских учреждений в 1904/1905 годах // Сборник Херсонского земства. – 1906. – № 2. – С. 136-149.
7. Известия Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б)У. – 1919. – 31 июля.
8. Державний архів Херсонської області, ф. р-411, оп. 1, спр. 48, 45 арк.
9. Там само, ф. р-37, оп. 1, спр. 3а, 345 арк.
10. Там само, ф. р-37, оп. 2, спр. 30, 228 арк.
11. Там само, ф. р-434, оп. 1, спр. 203, 13 арк.
12. Там само, ф. р-1887, оп. 3, спр. 188, 266 арк.
13. Там само, ф. р-2, оп. 1, спр. 783, 53 арк.
14. Там само, ф. р-2, оп. 1, спр. 296, 212 арк.
15. Там само, ф. р-733, оп. 1, спр. 2, 213 арк.
16. Там само, ф. р-733, оп. 1, спр. 16, 138 арк.
17. Там само, ф. р-733, оп. 1, спр. 62, 76 арк.
18. Там само, ф. р-734, оп. 1, спр. 6, 147 арк.
19. Там само, ф. р-735, оп. 1, спр. 36, 78 арк.
20. Там само, ф. р-735, оп. 1, спр. 201, 43 арк.
21. Херсонское губернское земство. 1865-1917: Инвентарная опись / Государственный архив Херсонской области. – Херсон, б.г. – Машинопись. – 93 с.
22. Херсонське повітове земство. 1865-1917: Інвентарний опис / Державний архів Херсонської області. – Херсон, б.р. – Машинопис. – 26 арк.
23. Таврическая губернская земская управа: Инвентарная опись / Государственный архив Херсонской области. – Херсон, б.г. – Рукопись. – 2 л.
24. Днепропетровская уездная земская управа: Инвентарная опись / Государственный архив Херсонской области. – Херсон, б.г. – Рукопись. – 2 л.
25. Земская хроника // Сборник Херсонского земства. – 1897. – № 1. – С. 201-227.
26. Макієнко О.А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116-128.

Рецензенти: Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.